

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.5.2.30>

**W SPRAWIE USTALENIA STATUSU PRAWNEGO ŻONY
W STOSUNKACH MAŁŻEŃSKO-RODZINNYCH
(NA MATERIAŁACH GUBERNI UKRAIŃSKICH W SKŁADZIE IMPERIUM
ROSYJSKIEGO)**

Dmytro Shevchenko

kandydat nauk prawnych, doktorant

Charkowskiego Narodowego Uniwersytetu Spraw Wewnętrznych (Charków, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-7891-3331

e-mail: shevcnenko2757@ukr.net

Adnotacja. Biorąc pod uwagę badania doktrynalne, w artykule naukowym stwierdzono, że prawo małżeńskie przed XX wiekiem nie było w rzeczywistości świeckie. Ustawodawcy uparcie odmawiali przeprowadzenia reform uznanych za niezbędne przez wszystkich czołowych specjalistów w dziedzinie prawa cywilnego. Negatywny był stosunek ustawodawców do wprowadzenia małżeństwa cywilnego – takie małżeństwo nie tylko nie było dozwolone, ale nigdy nawet formalnie nie zostało uznane, jeśli zostało zawarte w krajach, w których istniało. Co ciekawe, nawet w 1902 r. Imperium Rosyjskie odmówiło podpisania konwencji haskiej, która przewidywała wzajemne uznanie małżeństw zawartych w obcych państwach zgodnie z ich prawem. Jedynym ustępstwem w tej dziedzinie było zezwolenie na zawieranie małżeństw cywilnych odstępców, które podlegały rejestracji w komendzie policji. Ta innowacja była spowodowana tym, że rząd nie uznawał duchowieństwa odstępców i możliwości zawierania przez nich małżeństw.

Słowa kluczowe: małżeństwo, rodzina, stosunki małżeńsko-rodzinne, stosunki rodzinne, małżonkowie, prawa majątkowe małżonków, prawa niemajątkowe małżonków, stosunki majątkowe małżonków.

**TO DETERMINING THE LEGAL STATUS OF THE WIFE
IN MARRIAGE AND FAMILY RELATIONS (ON THE MATERIALS
OF THE UKRAINIAN PROVINCES AS A PART OF THE RUSSIAN EMPIRE)**

Dmytro Shevchenko

PhD of Law Science, Doctoral Student

Kharkiv National University of Internal Affairs (Kharkiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-7891-3331

e-mail: shevcnenko2757@ukr.net

Abstract. Taking into account the doctrinal study, it was concluded that the marriage legislation until the twentieth century was not actually secular. Lawmakers stubbornly refused to carry out the reforms recognized as necessary by all leading experts in the field of civil law. Legislators had a negative attitude towards the introduction of civil marriage – such a marriage was not only not allowed, but was never even formally recognized if it was concluded in the countries where they existed. Interestingly, even in 1902, the Russian Empire refused to sign the Hague Convention, which provided for the mutual recognition of marriages concluded in foreign countries under their laws. The only concession in this area was the permission to enter into civil marriages of schismatic, which were subject to registration with the police department. This innovation was caused by the fact that the government did not recognize the schismatic clergy and the possibility of marriage.

Key words: marriage, family, marital and family relations, family legal relations, spouses, property rights of spouses, non-property rights of spouses, property relations of spouses.

**ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОГО СТАНОВИЩА ДРУЖИНИ
У ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИНАХ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНСЬКИХ
ГУБЕРНІЙ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)**

Дмитро Шевченко

кандидат юридичних наук, докторант

Харківського національного університету внутрішніх справ (Харків, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-7891-3331

e-mail: shevcnenko2757@ukr.net

Анотація. З урахуванням доктринального дослідження в науковій статті зроблено висновок, що шлюбне законодавство до XX століття фактично не було світським. Законодавці вперто відмовлялися від проведення реформ, визнаних необхідними усіма провідними фахівцями, в галузі цивільного права. Негативним було ставлення законодавців до введення цивільного шлюбу – такий шлюб не тільки не допускався, але й ніколи навіть формально

не визнавався, якщо був укладений у країнах, де він існував. Цікаво, що навіть у 1902 році Російська імперія відмовилася підписати Гаазьку конвенцію, яка передбачала взаємне визнання шлюбів, укладених в іноземних державах за їхніми законами. Єдиною поступкою в цій сфері став дозвіл укладати цивільні шлюби розкольників, які підлягали реєстрації в поліцейському управлінні. Це нововведення було викликано тим, що уряд не визнавав розкольників духовенство і можливість укладання ними шлюбів.

Ключові слова: шлюб, сім'я, шлюбно-сімейні відносини, сімейні правовідносини, подружжя, майнові права подружжя, немайнові права подружжя, майнові відносини подружжя.

Вступ. Актуальність проблем регулювання шлюбно-сімейних відносин і гострота питань, пов'язаних із ними, особливо помітні в нашій країні в умовах значних показників у депопуляції населення, а також зростання кількості шлюбнорозлучних процесів, збільшення числа позашлюбних дітей, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Ситуація, що склалася в сучасній Україні, супроводжується посиленням нігілістичних тенденцій, які отримують своє вираження в криміналізації суспільних відносин, диференціації соціальної структури суспільства, посиленні конфліктності взаємин між представниками різних соціальних груп. Протидіяти таким тенденціям можна з допомогою досить широкого спектра форм і методів впливу, в тому числі зміцнення і стабілізації сімейних відносин, пізнання яких можливе лише з урахуванням аналогічного досвіду в інших історико-правових хронологічних рамках.

Проблеми, що є важливими як у теоретичному, так і в практичному аспектах для осмислення предмета дослідження, розглядалися у працях як сучасних українських та зарубіжних фахівців, так і науковців, таких як Ю.М. Козлов, Ю.М. Рабінович, М.М. Швердін, А.Є. Шевченко, Ц.А. Ямпольська тощо. Водночас, незважаючи на сталий науковий інтерес до вказаної проблематики, опрацювання та виокремлення особливостей правового становища дружини в шлюбно-сімейних відносинах (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії) належать до малодосліджених тем.

Основна частина. Метою статті є дослідження та комплексний аналіз правового становища дружини в шлюбно-сімейних відносинах (на матеріалах українських губерній у складі Російської імперії).

Особисті права і обов'язки подружжя в період перебування українських земель у складі Російської імперії зазнали суттєвих трансформацій. Основою особистих взаємин членів сім'ї продовжував залишатися абсолют влади чоловіка і батька. Народна правосвідомість продовжувала надавати чоловікові право розпоряджатися свободою і цнотливістю жінки (Харитонов, 1998: 83). Мали місце випадки жорстокого поводження чоловіків із жінками, але зі сприйняттям європейських форм буття життя української родини модифікувалося. Змінилося, перш за все, становище жінок у суспільстві. Влада чоловіка, яка формально зберігалася до другої половини ХХ століття, почала набувати більш цивілізованої форми, зокрема, у 1845 році чоловік був позбавлений права піддавати дружину фізичним покаранням; неможливим став насильницький постріг дружин у черниці.

Законодавець у цей період активніше намагався регулювати внутрішні відносини подружжя у шлюбі, наприклад закріплювалося, що чоловік зобов'язаний любити свою дружину, як власне тіло, жити з нею в злагоді, поважати, захищати, вибачати її недоліки і полегшувати їй немощі. Тоді як дружина зобов'язана коритися своєму чоловікові як главі сімейства, перебувати до нього в любові і необмеженій слухняності, надавати йому всляке догодження і прихильність як господиня дому. По суті, всі ці правила – ніщо інше як уявні права, санкцій на них встановлено не було, а зі скасуванням права чоловіка фізично карати дружину вони не могли бути здійснені і безпосередньо внаслідок примусу.

Місце проживання подружжя визначалося за місцем проживання чоловіка. Дружина зобов'язана була слідувати за ним: селянки мали слідувати за чоловіком у разі висилання їх поміщиками на поселення до Сибіру. Солдатські дружини могли покинути поміщиків і відправитися жити за місцем служби чоловіка. Дружина була зобов'язана слідувати за чоловіком – іноземним підданим. В іншому випадку вона могла бути посаджена в будинок чоловіка примусово. Тільки посилення дружини звільняло жінку від цього обов'язку (Цветаєв, 1810: 13). Аналогічне виключення було зроблене для солдатських дружин, яким дозволялося не слідувати за чоловіками в місця їх служби, а віддати перевагу тому, щоб «працею годуватися на колишніх житлах своїх» (Урланис, 1963: 22). А пізніше законодавчо було закріплено відмову від необхідності дотримуватися принципу єдиного проживання подружжя для сімей рекрутів, зокрема: рекрут із нагоди солдатської служби, не маючи на дружину достатку, вільний від турботи про неї. Незважаючи на те, що принцип спільного проживання в сім'ї рекрутів не дотримувався, вважалося, що чоловік і жінка, як і раніше, перебувають у шлюбі. Найчастіше чоловік і дружина, які довго жили нарізно, почувалися вільними від шлюбних зобов'язань й укладали інші, і, хоча церква визнавала двошлюбність недійсною, караючи винних, припинити це явище з об'єктивних причин не могла.

У ХVІІІ столітті дружина отримала право вимагати судового розлучення в разі жорстокого з нею поводження. Спільне життя могло бути визнано нестерпним внаслідок жорсткого поводження з чоловіком або дітьми, нанесення тяжких образ, вного зловживання подружжя правами, нелюдської або порочної поведінки чоловіка або дружини, а також якщо чоловік «одержимий тяжкою душевною хворобою, яка становить небезпеку для життя і здоров'я іншого або його потомства». Законодавець таким чином прагнув поставити життя подружжя під контроль суду: їхні власні акти, спрямовані на припинення сумісного життя, визнавалися нікчемними, і лише поступово завойовувало собі місце право вимагати розлучення в судовому порядку. Однак заборона громадянських угод, спрямованих на припинення спільного життя подружжя, природно не виключала фактичного її припинення подружжям за взаємною згодою.

Дружина мала право і була зобов'язана носити прізвище чоловіка і слідувати за його станом. Принцип єдиного прізвища спотворенню в праві не піддавався, винятком була лише дія указу, відповідно до якого спадкоємиця нерухомого маєтку могла вступити у права тільки тоді, коли її справжній або майбутній чоловік візьме її родове прізвище, в іншому випадку маєток переходив у власність держави (Степанов, 1971: 13).

Соціальний статус дружини визначався за соціальним статусом чоловіка. Значну еволюцію зазнав обов'язок осіб невільних станів слідувати станам чоловіка. Раніше діяло правило, за яким в разі укладення шлюбу з кріпаком втрачалась свобода, якщо спеціально не було обмовлено про її збереження в пана свого майбутнього чоловіка, норма ж про втрату свободи у зв'язку з укладенням шлюбу була остаточно скасована щодо чоловіків при Катерині II, а щодо жінок – при Олександрі I. Вдовам посадових було заборонено виходити заміж за людину іншого стану, такий самий указ був виданий і стосовно купецтва.

Принцип визначення соціального статусу дружини за соціальним статусом чоловіка діяв і щодо дворян, причому недворянка, вийшовши заміж за дворянина, ставала дворянкою (Кисіль, 1990: 11). Логічним продовженням було закріплення втрати свого соціального статусу дворянкою, яка виходила заміж за недворянина. Але Катерина II змінила принцип єдиного соціального статусу подружжя, скасувавши це правило: дворянка в будь-якому разі зберігала за собою дворянське походження. Щоправда, вийшовши заміж за недворянина, вона не передавала дворянський статус ні чоловікові, ні дітям, які могли бути спадкоємцями її нерухомого майна.

Майнові відносини подружжя починають зазнавати серйозні зміни вже в XVIII столітті. Наприклад, придане дружини стало розглядатися як її роздільне майно, яким чоловік не міг навіть користуватися, окрім того, дружина мала право вільно продавати і закладати свої вотчини без згоди чоловіка. Хоча щодо цієї норми в юридичній практиці мали місце певні коливання: протиріччя між визнанням дієздатності заміжньої жінки в майновій сфері і її підпорядкуванням владі чоловіка зберіглося, але загальна тенденція розвитку законодавства була спрямована на надання права дружині вільно розпоряджатися своїм майном. Єдиним винятком відповідно до Вексельного статуту 1862 року залишилася заборона дружині брати на себе зобов'язання без згоди чоловіка, але, не маючи права підписувати векселі, заміжня жінка могла вільно видавати позикові листи.

Серед осіб, які брали участь у формуванні приданого дружини, переважну частину становили особи жіночої статі (матері, бабусі, тітки). Спроба знехтувати традицією і заборонити давати в придане нерухомість виявилася приреченою, навпаки, в законах знайшли подальше обґрунтування виняткові права жінок на придане як таке: скасування права чоловіка «справляти» придане на себе, заборона ним розпоряджатися без відома дружини, припис наділяти дочок приданим у що б то не стало, невизнання покупок операцій із доданими землями, якщо документи були підписані одним чоловіком, хоча б за наявності «повіренних листів». У разі смерті дружини чоловік-дворянин отримував право стати спадкоємцем на частину її приданого, але в селянському побуті все майно переходило до родичів померлої жінки.

Протягом дев'яти століть церква наполягала на видачі рівних часток всім дочкам. Право на спільне володіння майном у шлюбі подружжя не мало, а тому кожен із них міг володіти лише окремою власністю або купувати її. Наприклад, дружина мала право вільно розпоряджатися майном, не вимагаючи від чоловіка дозвільні або довірчі листи. Подружжя могли укладати між собою будь-які угоди. Чоловік розпоряджався майном дружини тільки за її дорученням як звичайний представник.

Варто зауважити, що з початку XVIII століття відбувається процес свідомого зміцнення індивідуальних прав, роздільності майна подружжя та повернення жінкам повноважень володіння власною «частиною» в загальносімейному аспекті. Ліквідація відмінностей між вотчиною і маєтком, введення понять «нерухомий маєток» і «суб'єкт нерухомої власності» сприяли допущенню повнолітніх жінок до всіх офіційно закріплених у законах форм володіння і розпорядження рухомістю і нерухомістю.

Окрім того, саме в цей період було знято всі заборони із спадкування за заповітом (хто кому хоче), але в селянському середовищі письмових заповітів не складали, жінки успадковували за звичаєм. Громада, виконуючи функції розпорядника, визначала розміри спадщини, виходячи з кровного і трудового (міри праці, витраченої на придбання сімейної власності). У тих випадках, коли громада вирішувала віддати все добро комусь із далеких родичів-чоловіків, вдови часто «чинили завзятість і протиріччя», посилаючи скарги владі і вимагаючи переглянути рішення. Дочки («законні спадкоємиці»), як і сини («природні спадкоємці»), отримували свій виділ із майна сім'ї (Пушкарева, 1989: 27).

Право на утримання визнавалося тільки за дружиною, яку чоловік мав утримувати «по стану та можливостями своїми». Цей обов'язок припинявся, коли жінка не виконувала своїх подружніх обов'язків, зокрема: жінка зберігала право на утримання, якщо вона відмовлялася від сумісного життя з чоловіком, визнаного судом нестерпним із вини чоловіка. Як наслідок, лише після видання 19 квітня 1874 року особливих правил у розкольників з'явилася змога укладати шлюби цивільним порядком у вигляді запису їх в особливій метричній книзі і лише в першій половині XX століття за результатами видання указу про віротерпимість стали допускатися церковні шлюби між розкольниками.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що шлюбне законодавство до XX століття фактично не було світським. Законодавці вперто відмовлялися від проведення реформ, визнаних необхідними усіма провідними фахівцями, в галузі цивільного права. Негативним було ставлення законодавців до введення цивільного шлюбу – такий шлюб не тільки не допускався, але й ніколи навіть формально не визнавався, якщо був укладений у країнах, де він існував. Цікаво, що навіть у 1902 році Російська імперія відмовилася підписати Гаазьку конвенцію, яка передбачала взаємне визнання шлюбів, укладених в іноземних державах за їхніми законами. Єдиною поступкою в цій сфері став дозвіл укладати цивільні шлюби розкольників, які

підлягали реєстрації в поліцейському управлінні. Це нововведення було викликано тим, що уряд не визнавав розкольницьке духовенство і можливість укладання ними шлюбів. Єдиним способом вступу в законний шлюб для розкольників могло бути попереднє прийняття православ'я, але для розкольників такий шлях був неприйнятним.

Список використаних джерел:

1. Кисіль В.І. Молодим про сімейне законодавство. Київ, 1990. 116 с.
2. Пушкарєва К.Л. Женщины Древней Руси. Москва : Мысль, 1989. 286 с.
3. Степанов Я.Л., Некрасов Н.А. Жизнь и творчество. Москва : Художественная литература, 1971. 391 с.
4. Урланис Б.Ц. Рождаемость и продолжительность жизни в СССР. Москва : Госстатиздат, 1963. 136 с.
5. Харитонов Є.О., Форманюк В.І. Візантійське сімейне право та його вплив на регулювання шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Актуальні проблеми політики: збірник наук. пр.* 1998. Вип. 3. С. 79–84.
6. Цветаев Л. Краткая теория законов. Москва : Университетская типография, 1810. 214 с.

References:

1. Kisił, V.I. (1990). *Molodim pro simejne zakonodavstvo* [Young on family law]. Kyiv [in Ukrainian].
2. Pushkareva, K.L. (1989). *Zhenshchiny Drevnej Rusi*. [Women of Ancient Russia]. Moscow, Mysl [in Russian].
3. Stepanov, Y.L. and Nekrasov N.A. (1971). *Zhizn' i tvorchestvo* [Life and creativity]. Moscow, Fiction [in Russian].
4. Urlanis, B.C (1963). *Rozhdaemost' i prodolzhitel'nost' zhizni v SSSR* [Birth rate and life expectancy in the USSR]. Moscow, Gosstatizdat [in Russian].
5. Kharitonov E.A. and Formanyuk V.I. (1998). *Vizantijs'ke simejne pravo ta jogo vpliv na regulyuvannya shlyubno-simejnih vidnosin v Ukrayni* [Byzantine family law and its impact on the regulation of marital and family relations in Ukraine]. *Current policy issues: Coll. Science.* 1998. Vip. 3. P. 79–84.
6. Tsvetaev, L.A. (1810). *Kratkaya teoriya zakonov* [Brief theory of laws]. Moscow, University Printing House [in Russian].